

*Т.Єфременко,
кандидат економічних наук*

ЗМІНИ В ЕКОНОМІЧНІЙ КУЛЬТУРІ НАСЕЛЕННЯ ЗА ЧАСИ КАПІТАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Деінституціоналізація соціалістичної системи господарювання, що активно розпочалася у 1991 р., і поступова капіталізація нашої держави значно змінили українське суспільство: і його буття, і його свідомість. Поняття ринку, приватної власності, інфляції, безробіття тощо стали буденними і звичними для наших людей. Корінних змін зазнали форми господарювання, норми взаємовідносин між найманими працівниками та роботодавцями, функції держави щодо регулювання економіки і соціальної сфери, сама інфраструктура економічного життя. Приватизація як головна складова ринкових перетворень привела не лише до інституціоналізації приватної власності, а й до кардинальних змін у соціальній структурі українського суспільства. З'явився невідомий раніше прошарок “нових українців”: ділових людей, підприємців, бізнес-еліти. На соціальній драбині триває процес формування так званого “середнього класу”, тобто групи населення, що за допомогою свого наявного капіталу – матеріального, інтелектуального, освітнього чи соціального – намагається утриматися на плаву в бурхливій течії сьогодення. Основна маса населення була просто викинута з нормального життєвого простору на межу не лише соціального, а часом і матеріального, фізичного виживання. Відбулася значна матеріальна і соціальна диференціація населення. Широкі маси опинилися у стані культурного шоку – коли усталені життєві цінності, навички, знання, що формувалися десятиліттями і передавалися із покоління у покоління, стали суперечити вимогам і потребам нової капіталістичної дійсності. Спочатку це виявилось у різкому погіршенні соціального самопочуття людей, поширенні аномійної поведінки, прак-

тиці подвійних стандартів і норм. Але з часом об'єктивний процес соціально-економічної адаптації людей до нових умов життя почав змінювати не лише поведінку людей, а й їхній ціннісний світ. Проведені за цей час соціологічні дослідження однозначно свідчать, що економічна поведінка людей набула характеру вимушеної адаптивної поведінки, а їх економічна культура почала зазнавати суттєвих змін.

Ці зміни видно як за даними моніторингових досліджень українського суспільства, взятими у динаміці, так і у порівнянні економічних цінностей і оцінок різних вікових груп населення, особливо молоді і людей старшого віку. Якщо інші соціально-демографічні цінності (освіта, місце народження і проживання тощо) мають певний і часом дуже суттєвий, але статичний вплив на економічну культуру населення, то віковий фактор безпосередньо несе у собі динаміку розвитку процесу і визначає його подальші тенденції. Так, за роки капіталізації України вже завершився, по суті, перший п'ятнадцятирічний цикл зміни поколінь, і в активне життя вступила нова генерація молоді, повністю сформована в умовах капіталістичної дійсності. Звичайно, ці люди несуть із собою цінності і світоглядні орієнтації, що, по-перше, значною мірою відрізняються від ціннісних координат старшого покоління, а по-друге, зумовлюють характер економічної культури нашого суспільства у майбутньому.

Перш ніж перейти до аналізу конкретних змін, що відбулися в економічній культурі населення за роки ринкових перетворень на підставі емпіричних даних моніторингу, коротко сформулюємо зміст економічної культури і надамо їй загальну характеристику за наявними соціологічними даними.

Економічна культура характеризує якість і рівень соціальності, укоріненої в економічних відносинах і процесах, а також здатність людини як головної продуктивної сили до трудової діяльності. Це сукупність економічних знань, навичок, здібностей щодо їх використання та цінностей, які регулюють економічну поведінку людей. Економічна

Розділ 2

культура населення України в масовій свідомості нашого суспільства не дістає високої оцінки. Так, лише окремі опитані у 2004 р. оцінили рівень своєї особистої економічної культури та культури своїх знайомих як високий, 41,0% і 42,7%, відповідно, – як середній, а 41,0% і 36,3% – як низький. Майже половині дорослого населення не вистачає сучасних економічних знань. На думку майже третини опитаних у 2003 р. (32,4%), західна культура, що прищеплюється сьогодні нашим людям, руйнує моральні засади українського суспільства і активно впроваджує в життя культ грошей (44,9%). У структурі цінностей населення благополуччя знаходиться на третьому місці, поруч із цінністю відносин між рідними та близькими людьми, після “здоров’я” та “сім’ї”. За даними моніторингу 2004 р., у масовій свідомості, як і раніше, переважають цінності колективізму, а не індивідуалізму (41,4% та 33,7% відповідно). Власницькі інтереси у людей не дуже поширені: лише 9,6% опитаних хотіли б мати у своїй власності середнє або велике підприємство, 28,6% – мале підприємство, 29,3% – землю, а 27,4% – взагалі нічого із перерахованого. Ставлення до багатства значною мірою пов’язано із цінністю чесної праці: кожен другий (52,4%) сприймає поділ на багатих і бідних у нашому суспільстві як справедливе явище, якщо багатство отримане чесною працею. Для кожного третього (29,1%) це несправдливе явище взагалі, але кожний десятий (10,9%), і це приблизно збігається із часткою середнього прошарку в соціальній структурі сучасного українського суспільства, оцінює сьогоднішній поділ на багатих і бідних як цілком справедливий. При цьому більшість ставиться до нових багатих байдуже (25,2%) або так само, як і до інших (29,8%). Лише кожний десятий (11,6%) сприймає багатих із ненавистю або презирством і дуже мало (3,8%) – із почуттям заздрості. Половина населення (50,9%) повністю або переважно схвалює розвиток приватного підприємництва в Україні, підтримуючи при цьому передусім приватизацію малих підприємств (43,7%) і негативно ставлячись до приватизації великих підприємств (60,9%).

Як же змінилося ціннісне ядро економічної культури населення України щодо ставлення людей до приватної власності і розвитку бізнесу взагалі? Якщо ставлення до приватного підприємництва за роки ринкових перетворень стає дедалі позитивнішим, то у їх ставленні до приватної власності на землю, як і до приватизації підприємств, особливо великих, посилюється негативізм. Ставлення до нових економічних інститутів залежить як від характеру об'єкта приватної власності, так і від соціально-статусних позицій респондентів. Зрозуміло, що зайняті у приватному секторі позитивніше, ніж працівники підприємств державної форми власності, ставляться до підприємництва та приватизації. Сприйняття різних складових інституту приватної власності залежить також від соціально-професійного статусу респондентів, їх освітнього рівня і віку. Найвищі показники схвального ставлення до нових ринкових інститутів – серед молодих респондентів (до 35 років) з вищою освітою. Навіть стосовно приватизації великих підприємств ця група демонструє найнижчий рівень негативізму.

Найбільш наочно динаміку змін можна простежити за допомогою спеціально розрахованих індексів позитивного/негативного ставлення людей до досліджуваних процесів¹. У таблиці 1 наведені індекси позитивного/негативного ставлення респондентів до розвитку бізнесу, приватизації підприємств і до приватної власності на землю. Для можливості порівняння ставлення до цих процесів і

---

¹ Йдеться про методику, яка була розроблена більше п'ятдесяти років тому у США, а нині досить широко використовується провідними українськими компаніями при дослідженні ринку. Значення індексу розраховується як різниця між частками позитивних і негативних відповідей, до якої додають 100, щоб уникнути появи від'ємних величин. Значення індексу може змінюватися в межах від 0 до 200: воно дорівнює 200, якщо всі респонденти дають позитивні відповіді; індекс дорівнює 100, якщо кількість позитивних і негативних оцінок однакова; якщо серед респондентів переважають позитивні оцінки, значення індексу перевищує 100, а якщо негативні, – воно буде менше 100.

Розділ 2

явищ різних вікових груп населення і аналізу ймовірних перспектив ставлення до них населення в майбутньому відповідні індекси розраховані не тільки для всього населення, а й для кожної вікової групи. Як свідчать дані, індекси ставлення до різних сторін інституту приватної власності у людей середнього віку дуже близькі до індексів, розрахованих стосовно населення в цілому. Суттєві розбіжності мають молодша і старша вікові групи: їх індекси майже вдвічі розрізняються між собою. Так, якщо серед молоді однозначно переважає схвальне ставлення до розвитку приватного підприємництва, то серед старшого покоління весь час, за винятком поточного, 2005 р., домінувало негативне ставлення. Лише в 2005 р. серед людей старшого віку частка тих, хто схвально ставиться до розвитку бізнесу, врівноважила і навіть трохи перевищила частку осіб, які не схвалюють його. Однак у цілому, незважаючи на дещо хвилеподібний характер цих змін, як і соціальних змін взагалі, що відбуваються в нашому суспільстві, і серед молоді, і серед осіб старшого віку наявна тенденція наростання схвального ставлення до розвитку приватного підприємництва в Україні. Слід зазначити, що ця тенденція значно менше виражена саме серед молоді, ніж у інших вікових групах. Це дає підстави вважати, що в майбутньому значного підвищення схвального ставлення населення до розвитку бізнесу очікувати мало ймовірно. Тим паче, що поруч із позитивною в цілому динамікою ставлення населення до приватного підприємництва, точніше до його ідеальної моделі, посилюється негативізм у сприйнятті людьми його окремих проявів і фактичної реалізації. Найбільш негативне ставлення у населення до приватизації великих підприємств. Негативізм тут не тільки домінував усі роки, а й суттєво посилюється. Слід особливо підкреслити зміни у ціннісному ставленні до приватизації великих підприємств серед молоді: переважно схвальне ставлення до неї, зафіксоване у 1994–1996 рр., у наступних роках змінилося на негативне. При цьому помітно зменши-

Таблиця 1

Індекси ставлення населення до розвитку приватного підприємництва (бізнесу), передання у приватну власність (приватизації) великих і малих підприємств та приватної власності на землю за період 1994–2005 рр. залежно від віку респондентів

Індекси ставлення населення до ...	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005
<i>Розвитку бізнесу</i>							
За загальною вибіркою	112,7	119,0	118,4	129,5	125,4	123,9	132,5
Молодь до 30 років	152,3	159,4	154,7	163,1	160,5	158,1	153,1
30–55 років	115,0	120,6	126,1	138,1	133,5	131,0	141,5
Старші 55 років	77,2	79,6	79,7	92,0	85,4	86,8	102,3
<i>Приватизації великих підприємств</i>							
За загальною вибіркою	86,4	77,3	63,5	66,4	63,2	61,4	52,4
Молодь до 30 років	111,3	102,6	89,1	95,2	90,3	96,4	69,6
30–55 років	85,0	75,5	64,1	66,4	63,5	59,9	50,1
Старші 55 років	69,3	61,5	44,4	45,6	42,4	38,2	43,6
<i>Приватизації малих підприємств</i>							
За загальною вибіркою	136,6	134,1	132,8	133,3	129,1	121,9	120,4
Молодь до 30 років	160,3	160,2	154,8	155,3	156,1	151,3	138,4
30–55 років	141,8	142,8	144,4	139,2	135,6	127,9	124,8
Старші 55 років	109,0	100,4	98,5	108,2	98,1	90,4	99,8
<i>Приватної власності на землю</i>							
За загальною вибіркою	125,8	132,4	103,3	102,2	121,0	110,7	82,6
Молодь до 30 років	154,3	153,6	133,9	128,0	143,1	139,0	101,0
30–55 років	124,2	123,8	107,8	106,1	124,2	114,5	84,9
Старші 55 років	106,0	97,0	74,1	77,4	99,0	83,5	65,3

лася частка тих, хто не міг визначитися із своєю позицією щодо приватизації великих підприємств – з третини до чверті опитаних. І навпаки, з чверті до третини опитаних за той же час збільшилась кількість тих, хто не може якісно визначитися із своїм сприйняттям приватизації малих підприємств. Хоча в цілому населення схвально ставиться до передачі у приватну власність малих підприємств, ступінь цієї “схвальності” зменшується, причому в усіх без винятку вікових категоріях. Це стосується і динаміки ставлення населення до приватної власності на землю. На сьогодні навіть серед молоді частка тих, хто позитивно сприймає

Розділ 2

приватну власність на землю, не перевищує кількості тих, хто ставиться до цього негативно. А серед людей середнього і старшого віку посилюється переважно негативне ставлення до приватної власності на землю. За роки моніторингових досліджень зросла і кількість респондентів, що не знають, як правильно визначити – позитивно чи негативно – своє ставлення до цього виду приватної власності. Аналіз динаміки поглядів населення свідчить не тільки про перевагу негативного ставлення до самої можливості купівлі-продажу землі, а й про помітну тенденцію зростання цього негативізму (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка індексів позитивного/негативного ставлення людей до купівлі-продажу землі залежно від віку респондентів

Групи населення	1994	1996	1998	2000	2002
Все населення	94,1	98,7	84,6	84,4	6
Молодь до 30 років	126,8	117,2	122,9	118,8	9
Люди середнього віку (30–55 років)	96,7	100,1	86,7	88,8	7
Люди старшого віку (старші 55 років)	64,0	82,7	54,0	52,6	7

Негативною виявилася і тенденція ціннісного сприйняття людьми їх особистого статусу найманих працівників, що працюють на приватного підприємця. Якщо спочатку серед населення переважало і навіть зростало позитивне ставлення щодо можливості особисто працювати у приватного підприємця, то останніми роками, як видно із таблиці 3, воно змінилося на негативне, за винятком молоді. Серед молоді, як і раніше, переважає згода особисто працювати у приватного підприємця, хоча показник цього індексу дещо знизився.

Таблиця 3

Динаміка індексів згоди людей працювати у приватного підприємця залежно від віку респондентів

Групи населення	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005
Все населення	121,4	107,8	121,6	124,4	105,4	99,3	87,8
Молодь до 30 років	130,7	126,4	161,4	163,9	148,7	120,7	123,7
Люди середнього віку (30–55 років)	130,1	114,9	115,9	134,0	111,9	104,4	93,8
Люди старшого віку (старші 55 років)	75,5	82,3	89,0	80,7	62,2	71,0	51,7

Дуже важливим для розуміння якісних змін, що відбуваються в економічній свідомості населення, є аналіз динаміки поглядів людей на участь держави в управлінні економікою. Незважаючи на певні зміни у формулюванні питань моніторингу щодо ставлення населення до економічних перетворень в Україні, можна констатувати, що частка людей, які вважають, що треба повернутися до колишньої планової економіки, залишається упродовж усіх років майже незмінною і становить приблизно третину або трохи менше третини опитаних. Серед молоді ця частка менша, ніж серед осіб середнього і старшого віку, – близько однієї п'ятої, а серед старшого покоління, навпаки, суттєво більша. Незначна кількість населення (5–7%), майже незалежно від віку, тяжіє до ринкової психології і вважає, що все повинен регулювати виключно ринок, а участь держави в економіці треба мінімізувати. Більшість респондентів (майже половина, а серед молоді навіть дещо більше половини опитаних) підтримує ідею поєднання державного управління і ринкових методів ведення господарства.

Суттєвою характеристикою економічної культури населення, за оцінками, є схильність до опортунізму: 64,6% опитаних у 2005 р. вважає, що більшість населення готова піти на нечесний вчинок заради вигоди, і лише 22,6% рес-

Розділ 2

пондентів не згодні з таким твердженням. Серед молоді ідея опортунізму поширена ще більше (69,2% і 13,9% відповідно). Готовність населення України до опортуністичної поведінки дещо зросла у 2000–2001 рр., а у 2005 р. помітно впала, нижче рівня 1999 р.

Оцінюючи ціннісні зміни в економічній культурі населення, доречно надати загальну оцінку змін цінностей і норм людей. Більшість населення вважає, що сьогодні багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах (79,3%), а в умовах швидких перемін важко навіть зрозуміти, яких законів треба дотримуватися (67,8%). Поряд з цим простежується тенденція адаптації населення до нових умов життя і скорочення частки тих (причому в усіх вікових категоріях), хто так не вважає. Як і раніше, людям здебільшого не вистачає норм і цінностей, які об'єднували б їх у суспільстві (*табл. 4*). Індекс достатності цих норм і цінностей майже не змінився в цілому по населенню за роки проведення досліджень. А от стосовно вікових груп він дещо зріс серед молоді та людей середнього віку і, навпаки, трохи зменшився серед старшого покоління.

По всіх вікових категоріях простежується позитивна тенденція поліпшення вміння людей жити у нових умовах. Найбільше тенденція соціально-економічної адаптації виражена серед молоді, що дає можливість прогнозувати подальше зростання індексу достатності цього уміння. Найнижчий рівень адаптації – серед людей старшого віку, хоча і серед них збільшилася кількість тих, кому вистачає уміння жити за нових суспільних умов.

Показники достатності освіти населення майже не змінилися упродовж останніх 10 років, за винятком певного підвищення цього індексу серед осіб старшого віку. Кількість тих, кому вистачає освіти, приблизно дорівнює кількості тих, кому її не вистачає. Постійно нижча оцінка достатності освіти серед молоді порівняно з іншими віковими групами населення, що свідчить як про об'єктивний статус молоді, яка ще навчається, так і, можливо, про критичніше і вимогливе сприйняття молоддю необхідної для себе освіти.

Таблиця 4

Динаміка індексів достатності норм і цінностей, уміння жити у нових суспільних умовах, сучасних економічних і науково-технічних знань та освіти населення залежно від віку респондентів

<i>Індекси достатності ...</i>	<i>1995</i>	<i>1997</i>	<i>1999</i>	<i>2001</i>	<i>2003</i>	<i>2005</i>
<i>Норм і цінностей, які об'єднували б людей у державі та суспільстві</i>						
За загальною вибіркою	74,0	72,1	67,6	70,1	-	75,2
Молодь до 30 років	71,3	69,6	68,8	69,4		76,1
30–55 років	69,6	70,0	63,9	65,4		74,8
Старші 55 років	83,4	77,1	72,8	78,1		75,2
<i>Уміння жити у нових суспільних умовах</i>						
За загальною вибіркою	66,5	66,7	69,7	76,9	82,5	88,3
Молодь до 30 років	88,6	94,1	95,9	97,2	108,9	108,0
30–55 років	64,6	65,8	67,8	77,8	85,4	90,8
Старші 55 років	52,7	49,4	53,9	60,9	57,8	69,6
<i>Сучасних економічних знань</i>						
За загальною вибіркою	61,2	68,6	69,0	63,3	64,5	69,2
Молодь до 30 років	53,7	59,2	63,0	58,5	65,6	65,6
30–55 років	57,4	66,0	64,9	57,8	58,7	65,6
Старші 55 років	72,9	79,5	79,8	75,9	73,7	77,7
<i>Сучасних науково-технічних знань</i>						
За загальною вибіркою	72,4	78,0	76,0	69,4	-	75,2
Молодь до 30 років	67,6	70,4	68,8	66,6		70,4
30–55 років	67,9	75,7	74,7	65,6		73,3
Старші 55 років	83,4	87,0	83,5	77,7		82,3
<i>Освіти</i>						
За загальною вибіркою	103,8	105,5	103,7	98,4	-	106,3
Молодь до 30 років	93,8	101,3	92,4	91,5		93,9
30–55 років	109,9	106,5	109,9	99,8		107,1
Старші 55 років	101,5	106,8	101,8	101,5		114,0

Суттєво нижчими, ніж індекси достатності освіти населення, є індекси достатності сучасних економічних і науково-технічних знань. Переважає недостатність цих знань у людей, а рівень їх підвищується повільно. Цікаво, що серед осіб старшого віку показники достатності економічних і науково-технічних знань дещо кращі, ніж серед молоді та людей середнього віку. А от стосовно комп'ютерної грамот-

Розділ 2

ності ситуація протилежна. Серед старшого покоління майже всі (95,3%) взагалі не обізнані з комп'ютером, і їх частка практично не зменшується. Серед осіб середнього віку кількість “не обізнаних” зменшилася за останні три роки на 10% і становить у 2005 р. 69,8%. Серед молоді, звичайно, значно менше тих, хто не вміє користуватися комп'ютером. Але і серед них за останні три роки кількість не обізнаних з комп'ютером зросла лише на 10%.

Виходячи з проведеного аналізу, можна зробити такі висновки щодо змін в економічній культурі населення України за роки проведення моніторингових досліджень.

Поступово змінюється ціннісне ядро економічної культури. З одного боку, зростає позитивне ставлення населення до розвитку приватного підприємництва, а з іншого – більш критичне сприйняття людьми фактичної реалізації інституту приватної власності посилює негативізм у їх ставленні до приватної власності, особливо на землю і великі підприємства. Економічна свідомість людей тяжіє до ідеї синтезу планової і ринкової економіки.

Більшості населення не вистачає сучасних економічних знань. Суттєвої динаміки в їх зростанні, на жаль, не спостерігається.

Зафіксована позитивна тенденція поліпшення вміння людей жити у нових соціальних умовах. Найбільше тенденція соціально-економічної адаптації виражена серед молоді.

Аналіз тенденцій у різних вікових групах дає підстави прогнозувати подальшу соціально-економічну адаптацію до нових умов життя. Але значного підвищення схвального ставлення населення до розвитку бізнесу в майбутньому очікувати мало ймовірно.